

Botsende verhalen over de betekenis van de natuur.

Over de morele grondslag voor natuurbescherming

Glenn Deliège en Martin Drenthen

Zo'n tien jaar geleden stond milieubeleid en natuurbehoud, samen met zorg om de kwaliteit van de openbare ruimte en de strijd tegen de verrommeling van het landschap, hoog op de Nederlandse politieke agenda. Sinds kort is dat heel anders. Het minderheidskabinet Rutte appelleerde graag aan een breed gevoeld onbehagen onder de bevolking dat Nederland in de voorbije decennia speelveld is geworden van bureaucratische instanties, grootschalig denken en afstandelijkheid. Onder het motto dat 'Nederland moet worden teruggegeven aan de gewone Nederlanders' werd een onversneden rechts beleid gecombineerd met symbolische maatregelen zoals het verhogen van de maximumsnelheid naar 130 km. Staatssecretaris Henk Bleker bezuinigde buitenproportioneel op de uitgaven voor natuurbeheer, en verlaagde bovendien de ambities van het Nederlandse natuurbesluit tot onder het Europese niveau. En in zijn besluit tegen ontpoldering van de Hedwigepolder schoffeerde hij onze zuiderburen en schond hij bilaterale overeenkomsten en internationale verdragen. Maar terwijl er in groene hoek steen en been werd geklaagd, bleven brede protesten vreemd genoeg uit. Sterker nog, geregeld konden we geluiden horen dat het kabinet terecht in opstand komt tegen de almacht van de 'ecologische elite'. Kennelijk heeft de natuurbescherming de zwartepiet toegespeeld gekregen: natuurorganisaties zouden de opvattingen van 'gewone mensen' over natuur minachten, en met subsidie hun eigen elitaire ideeën over natuur doordrukken ten koste van gewone mensennatuur.

Nu heeft natuurbesluit in Nederland, net als in Vlaanderen, altijd tegenstanders gekend. De grote meerderheid van de Nederlanders en Vlamingen erkent dat natuur beschermd en behouden moet worden, maar een machtige minderheid meent dat in beide landen de economie tot stilstand komt door al die natuurbescherming. Volgens minister Verhagen zouden natuur- en milieuorganisaties zelfs 'misbruik' maken van inspraakmogelijkheden. En boerenbelangenbehartigers pleiten voor meer boeren natuur, in weerwil van de groeiende stapel bewijzen dat agrarisch natuurbeheer zich niet laat verenigen met de eisen die de wereldmarkt stelt aan de moderne landbouw.

Opvallend genoeg klinken de laatste tijd echter ook kritische geluiden vanuit een andere hoek. Onder namen als 'Red ons bos', 'De Bomenridders' of 'comBAT Wingene'¹ verzetten groepen geëngageerde burgers zich tegen gevestigde natuurorganisaties, vooral wanneer die bomen kappen om in het gedrang zijnde soorten toegang tot nieuwe leefgebieden te bieden. Zo is in en rond

¹ Red ons bos verzet zich tegen heideherstel in de bossen rond Nijmegen, Mook en Groesbeek. Onder de naam de Bomenridders zetten verschillende groepen zich lokaal, in ondermeer Rotterdam, Amsterdam Leeuwarden en Spijkenisse, in voor bomen die 'onnodig' het veld moeten ruimen. ComBAT komt vooral op voor de vleermuizen die huizen in de Amerikaanse eiken die tegen de vlakte zouden gaan bij heideherstel in de Predikherenbossen in Wingene/Ruislede.

Nijmegen sterk protest gerezen tegen het 'Heiderijk,' een plan om overgebleven stukjes heide in het bosgebied tussen Groesbeek, Malden en Nijmegen met elkaar te verbinden door (uiteindelijk) driehonderd hectaren bos te kappen. Ook in Vlaanderen rees er sterk lokaal protest tegen het kappen van meerdere tientallen hectaren bos in Averbode en Wingene om de heide terug te brengen. Lokale actiegroepen kijken vol ongeloof naar grootschalige kap die een op het eerste gezicht kaal maanlandschap maken van wat ooit 'hun buurtbossen' waren. De argumenten van de actiegroepen lopen langs beide zijde van de landsgrens gelijk. De keuze om heide terug te brengen zou voortkomen uit eigenbelang (heide heeft onderhoud nodig, waarmee de organisaties zichzelf van werk verzekeren) met een arbitraire keuze voor 1900 als historisch referentiebeeld. Waarom zou de natuur rond 1900 meer waard zijn dan het bos dat er nu staat? Waarom niet de natuur haar gang laten gaan in de plaats van met kunst en vliegwerk een surrogaatnatuur te creëren? Het aangenaam wandelgebied wordt vakkundig om zeep geholpen: een bos is toch veel mooier dan zo'n dorre heidevlakte? Moet dat nu echt voor die paar sprinkhanen, hagedissen en slangen die ze zo hopen te redden, waarom moeten onze bosdieren, onze reeën en everzwijnen, daarvoor wijken? En hoe zit het met de CO2 reductie, waar 'die groene klik' zich anders zo'n zorgen om maakt? Ze krijgen vast iets toegeschoven van de aannemers die de bossen omleggen, houtverkoop spekt de verenigingskas!

Van hun kant verdedigen de natuurorganisaties hun keuze vanuit hun visie op de waarde van het gebied. De bossen zijn relatief jong terwijl vooral oude bossen echt waardevol zijn: alleen daar vind je de meest typische bossoorten, zoals de bosanemoon, gevlekte aronskelk en daslook. De jonge bossen zijn momenteel veel te donker waardoor je onder de boomlaag eigenlijk nog nauwelijks begroeiing vindt. Door licht binnen te laten in het bos, krijgen andere soorten ook kansen om zich te vestigen. Bovendien kun je moeilijk spreken van natuurlijke bossen op die plekken: het zijn eigenlijk plantages die aangelegd zijn nadat het onderhoud van de daar oorspronkelijk voorkomende heide niet meer rendabel bleek voor de landbouw. Net die oorspronkelijke heide heeft over heel Europa klappen moeten incasseren: ze is overal zeer sterk in oppervlakte teruggelopen, en met haar verdwijnen staan nu ook haar typische fauna en flora zwaar onder druk. Om die soorten kansen te geven, moeten we het heideareaal terug uitbreiden, we zijn daar trouwens door Europa toe verplicht. Bovendien laten we het grootste deel van het bos gewoon staan en uit studies blijkt dat mensen wandelgebieden met een afwisseling tussen meer open en gesloten stukken prefereren, net het soort landschap dat we voor ogen hebben! Het ziet er misschien niet uit na zo'n kaalslag, maar even geduld: het resultaat wordt oogstrelend mooi, en ook nog eens ecologisch waardevoller.

Burgers die begaan zijn met de bestaande natuur in hun eigen groene omgeving komen zo steeds vaker tegenover de gevestigde natuurorganisaties te staan. En dat terwijl de natuurbeweging zelf dacht dat ze de laatste jaren juist extra veel aandacht had besteed aan het belang van natuurbeleving en participatie. Wat is er gebeurd?

Onbekend maakt onbemind

Wat opvalt aan de argumentatie van de natuurbeschermers, is de sterke nadruk die ze leggen op het soortenbehoud. Die nadruk op soortenbehoud hoeft niet te verbazen. De diversiteit aan soorten is

immers een belangrijk aspect van wat bekend staat onder de noemer 'biodiversiteit': de verscheidenheid en variabiliteit aan genen, soorten en ecosystemen aanwezig op deze aarde. Sinds een dikke twee decennia is het behoud van biodiversiteit de centrale focus van de natuurbescherming. Het concept "biodiversiteit" werd midden jaren tachtig van de vorige eeuw gelanceerd door een groep biologen die zich grote zorgen maakten over de door hen vastgestelde achteruitgang van soorten en ecosystemen door de menselijke exploitatie van de natuur. Het concept 'biodiversiteit' moest dienen om die problematiek te thematiseren en op de politieke agenda te krijgen. In zeker zin is het daar wonderwel in geslaagd: het woord 'biodiversiteit' is niet meer weg te branden uit het wetenschappelijke publicaties, brochures van natuurverenigingen of beleidsteksten aangaande het natuurbehoud. Iedereen maakt zich tegenwoordig zorgen om het behoud van de biodiversiteit, of doet op zijn minst alsof men er om bezorgd is.

Maar waarom moeten we ons nu eigenlijk zorgen maken om het behoud van biodiversiteit? Biodiversiteit is immers een abstract begrip waarvan de waarde niet vanzelf spreekt. Daarom wordt het begrip in de praktijk ook gereduceerd tot de verscheidenheid aan soorten. Nu is het doorgaans gemakkelijk mensen te overtuigen van de noodzaak om mooie en spectaculaire soorten te behouden, maar voor de minder spectaculaire soorten geldt dat niet in dezelfde mate. Vaak wordt de natuurbeweging verweten dat ze met de aandacht voor knuffelbare soorten te zeer op sentiment speelt. In 2000 besloot de Vereniging Das en Boom daarom om in haar strijd tegen de A73 de zeggekorfslak in te zetten. Dit kleine onooglijke slakje, waarvan behalve een enkele ecooloog nog nooit iemand had gehoord, werd daarmee in een keer middelpunt van een politiek gevecht, wat de zaak op scherp zette. Volgens sommigen was de keuze voor de zeggekorfslak koren op de molen van hen die natuurbehoud willen wegzetten als het ondergeschikt maken van het belang van de hardwerkende mens aan 'kriebelende beestjes'.²

Het echte probleem van biodiversiteit is dat het ecologisch gezien weliswaar een zinvol begrip is, maar dat het daarom nog niet vanzelf spreekt dat we haar ook moeten behouden. En wanneer je daar geen objectieve reden voor kunt geven, sta je al gauw met lege handen. In zijn recente boekje *Plastic Panda's* beweert 'volksfilosoof' Bas Haring dat ten onrechte wordt gesuggereerd dat elke soort nodig is om een ecosysteem in stand te houden. Als repliek daarop wordt dan vaak op de intrinsieke waarde van de natuur gewezen – het gaat niet alleen om het nut van soorten maar om onze verantwoordelijkheid voor hun voortbestaan – maar zo'n stoplap roept de verdenking op dat men eigenlijk een verborgen agenda heeft. Wantrouwen troef.

Natuur tussen de oren

Sinds de in 2000 verschenen de nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' heeft het Nederlandse natuurbeleid naast biodiversiteit nog een tweede pijler: natuurbeleving. In deze nota werd ervoor gepleit om natuurbeleid niet langer alleen op het belang voor de natuur zelf te richten,

² Wagendorp, Bert (2001). 'Nemen we een slakje, is het weer niet goed', Volkskrant, 28 februari 2001.

maar ook op de waarden die de natuur heeft voor mensen: economische waarde, maar ook belevingswaarden. Deze verschuiving kwam deels voort uit een ongemak met de abstracte, technocratische nadruk op biodiversiteit. Voor wie zich verbonden voelt met het lot van andere soorten mag de waarde van biodiversiteit misschien vanzelfsprekend zijn, voor veel anderen blijft de term een theoretisch begrip waarvan de waarde niet vanzelf spreekt. De keuze voor het beschermen van natuurbelangen wordt vaak juist gezien als een keuze tegen de belangen van de mens. Om dat denken te doorbreken stelde de nota dat er voortaan meer nadruk moest komen op de vele manieren waarop de natuur voor mensen van belang is. Mensen moeten er niet alleen zijn voor de natuur, maar de natuur ook voor mensen. En een van de belangrijkste waarden van natuur voor de mens ligt tegenwoordig in de beleving ervan.

Maar wat als de beleving van lokale buurtbewoners botst met de plannen van de natuurbeschermers, zoals bij het Heiderijk bij Nijmegen of de Predikherenbossen in Wingene? Dan loopt de discussie spaak, en rest er voor de natuurorganisaties niets anders dan terug te grijpen op biodiversiteit, ofwel het belang van de natuur zelf. "Natuurbeschermers zijn er niet in eerste instantie voor de mens, maar vooral ter bescherming van de natuur". Of een soort nu zeldzaam is of niet, is een objectief feit, terwijl de vraag of een bepaald gebied een bron is voor aangename natuurbeleving volledig lijkt te berusten op subjectieve gevoelens. En je zal zien: als de onaangename fase van de boskap achter de rug is, dan wordt het weer net zo'n prettig wandelgebied als vroeger, of misschien zelfs aangener. Dat laatste komt tenminste uit allerlei studies naar voren.

De vraag is echter of het conflict tussen de lokale actiegroepen en de natuurbeschermers zo gemakkelijk opzij geschoven kan worden. Gaat het hier werkelijk om een conflict tussen lokale, ecologisch ongeletterde buurtbewoners die hun subjectieve voorkeuren voor een bepaald type natuur wensen te verdedigen tegenover natuurbeschermers die met kennis van zaken opkomen voor de meest zeldzame en kwetsbare natuur zelf? Het heeft er alle schijn van dat door de nadruk te leggen op het belang aan natuurbeleving de morele problematiek die zich hier aan de orde stelt, niet voldoende gethematiseerd kan worden. Uit hun pamfletten blijkt dat ze opkomen voor hun *natuur*, en niet zomaar voor de *beleving* daarvan. Wanneer de natuurorganisaties hen willen sussen met de boodschap dat de heide die ze willen creëren zeker evenveel, of misschien wel meer, leuke natuurbelevingsmomenten kan garanderen, missen ze met andere woorden een belangrijk punt: het feit dat de inzet van al die actiegroepen ook een *morele* inzet is, een engagement met een bepaald stuk natuur dat ze beschermd willen zien omdat het nu eenmaal het beschermen waard is.

Meer dan beleven alleen

Het probleem met een natuurbelevingsbenadering is dat ze de natuur reduceert tot een louter middel om aangename ervaringen te hebben. Een echt moreel engagement met de natuur gaat echter niet uit van een dergelijke instrumentalistische benadering. Wanneer we de natuur willen beschermen, doen we dat (niet alleen) omdat die nuttig zou zijn voor ons, maar omdat die natuur zelf ons van betekenis of waarde lijkt. Doorgaans wordt dit inzicht dan verwoordt door te verwijzen naar het concept 'intrinsieke waarde,' maar dat concept verhult uiteindelijk meer dan het onthult. Bovendien

lijkt dat begrip ook niet helemaal te vatten waar het echt om draait: het idee dat de natuur belangwekkend is, imponeert, fascineert, aantrekt of ontroert en dat we de natuur pas willen beschermen wanneer we op een dergelijke manier door haar in de ban zijn geraakt.

In *Burden of Dreams*, de “making of”-documentaire die geschoten werd naar aanleiding van Werner Herzog’s meesterwerk *Fitzcarraldo*, beschrijft Herzog zijn beleving van de jungle als volgt:

“[Klaus] Kinski zegt altijd [dat de jungle] vol erotische elementen zit. Ik zie het niet zozeer als erotisch. Ik zie het eerder als volledig obscene. 't Is gewoon - De natuur is hier walgelijk en rudimentair. Ik zou hier niets erotisch kunnen zien. Ik zie geneuk en verstikking en wurging en vechten om te overleven en groei en simpel wegrotten. Natuurlijk is er hier veel miserie, maar het is dezelfde miserie die ons overal omringt. De bomen zijn miserabel en de vogels zijn miserabel. Ik denk niet dat ze zingen, ze krijsen eerder van de pijn. [...] Wanneer we aandachtig rondkijken, zien we dat er hier een zekere harmonie is. Het is de harmonie van een overweldigende en collectieve moord. In vergelijking met die gearticuleerde walgelijkheid en rudimentariteit en obsceniteit van deze gehele jungle, in vergelijking met die enorme articulatie, lijken wij op slecht uitgesproken en half afgewerkte zinnen uit een stomme suburbane novelle, een goedkope novelle. We moeten nederig worden in het aanschijn van deze overrompelende miserie en overrompelend geneuk, overrompelende groei en overrompelend gebrek aan orde. Zelfs de sterren in de lucht lijken hier een rommeltje. Er is geen harmonie in het universum. We moeten ons verzoenen met het idee dat er geen harmonie is zoals wij ons die voorgesteld hadden. Maar wanneer ik dit zeg, zeg ik dit vol bewondering voor de jungle. Het is niet dat ik het haat. Ik hou er van. Ik hou er heel veel van. Maar ik hou er van tegen beter weten in.”

De erkenning die Herzog hier uitdrukt voor de jungle, kan niet geïnterpreteerd worden als een erkenning van de ‘intrinsieke waarde’ van de natuur en hangt ook niet af van de natuur als een bron van aangename ervaringen. Toch zijn we volgens hem die natuur eerbied verschuldigd, moeten we er nederig van worden en zelfs van houden. De natuur is in al zijn verschrikking immers groter dan wijzelf: ze overweldigt ons en wijst ons op onze onbeduidendheid. Daarom fascineert ze ons, trekt ze ons aan, al zegt ons eigen beperkte verstand dat we dat beter zouden laten. In Herzog’s woorden vinden we een erg extreme uitdrukking van waar het in de ervaring van de natuur als moreel betekenisvol om draait: we vinden de natuur belangrijk omdat ze van buiten op ons afkomt, groter is dan onszelf en in zekere zin meer waarheid lijkt te bevatten dan wijzelf, op de een of andere manier *échter* is dan de suburbane spelerei waar we ons dagelijks om bekommeren. Het is omdat we op die manier aangesproken worden door de betekeniskracht van de natuur, dat we ons met haar willen confronteren en haar willen beschermen.

Dit alles wordt miskend in een benadering die onze relatie tot de natuur uitdrukt in termen van subjectieve beleving. In een dergelijke benadering gaat het niet om wat de natuur is, maar hoe ze ons subjectief beleefd wordt. De natuur zelf als kritisch element verdwijnt zo helemaal uit het zicht (Drenthen 2005). Als het toch alleen maar om belevenissen gaat, hebben we eigenlijk zelfs helemaal

geen natuur meer nodig. Natuurbeschermer Thomas van Slobbe gooide onlangs een knuppel in het hoenderhok door te stellen dat het een kwestie van tijd is tot de natuurervaring via *virtual reality* technieken ook zonder natuur beschikbaar kan zijn. De belevingswaarde van het magische woud van Avatar is volgens sommigen nu al spectaculair genoeg

Men begrijpt nu beter waarom de opmerking dat de nieuwe natuur ook een bron zal zijn van aangename ervaringen volledig naast het punt is en lokale actiegroepen niet zal overtuigen om overstag te gaan. Integendeel: hoe harder de natuurorganisaties zich zullen inzetten om het gebied een bron te laten zijn van aangename ervaringen — door het plaatsen van kijkhutten, wandelpaden, picknicktafels en informatieborden met uitleg over alle bezienswaardigheden — hoe meer het gebied aan fascinatiekraft zal verliezen. Immers, in de morele ervaring van de natuur willen we getroffen worden door de natuur, en dat gebeurt juist dan wanneer de natuur zich net niet laat inpassen in vooropgestelde kaders en interpretaties, net *niet* aan onze verwachtingen voldoet. Zelfs wanneer het gaat om een relatief klein en evident door mensen aangeplant bos, kan de natuur daarin op zulke momenten nog oplichten in al haar weerbarstigheid als iets unieks en onvervangbaars; onmaakbaar en ongenaakbaar, als iets wat zich aan onze macht onttrekt en ons geheel en al toevalt.³

Dit is wat er uiteindelijk voor de actiegroepen op het spel staat. Ze houden niet enkel van de bossen bij Nijmegen omdat ze daar zo leuk kunnen wandelen, ze houden ervan omdat die bossen tot hun verbeelding spreken. En die bossen doen dat 'zomaar', ze vallen ons toe: ze zijn niet aangeplant om hen te plezieren, maar staan er gewoon natuur te wezen. Hun zus of zo zijn beantwoordt niet aan een of ander plan of ontwerp: in hun concreetheid zijn ze te nemen of te laten. Juist omdat ze er gewoon zijn in al hun concreetheid, en niet beantwoorden aan een of ander ontwerp dat hun betekenis vastlegt, stijgen ze ook boven zichzelf uit: hun waarde en betekenis laat zich niet zomaar vastpinnen, maar blijft eindelijk fascineren.

Wanneer de actievoerders de natuurbehouders verwijten een soort van surrogaatnatuur te willen creëren, dan gaat het er volgens die actiegroepen om dat de natuurorganisaties blijkbaar moeite hebben om de gegevenheid van de natuur op die bepaalde plaats te aanvaarden. In de plaats 'van het bos dat er gewoon is' willen zij een natuur creëren die volledig wordt ingeschakeld in de plannen en verwachtingen van de natuurbeschermingsorganisatie: terecht of onterecht, dat laten we hier even in het midden omdat dit niet nodig is om het discours te duiden, verwijten ze de natuurorganisaties dat ze natuur aanleggen om er op een of andere manier geld uit te slaan, hetzij door houtverkoop of door subsidies voor het toekomstig beheer. Met andere woorden: de natuur die menselijke beslomeringen overstijgt, gewoon is en ons toevalt, zou getransformeerd worden tot een middel tot het bereiken van 'al te menselijke doelstellingen.'

De technocratische natuurrestauratie

In dezelfde zin kan de nadruk op biodiversiteit in de legitimatie van de (soms zware) ingrepen die natuurbehoudsorganisaties doorvoeren in gebieden weezin opwekken, zeker wanneer het thema van

³ Vergelijk op dit punt Burms (2011).

de biodiversiteit op een technische manier aan de man wordt gebracht. Het hele biodiversiteitsverhaal wordt door de natuurorganisaties vaak als een technische ingreep voorgesteld: we hebben nu eenmaal besloten bepaalde soorten te willen behouden (en hebben ons daar via wetten en internationale verdragen aan gecommitteerd), en daarvoor zijn bepaalde ingrepen noodzakelijk.⁴ De natuur wordt in een dergelijke voorstelling opnieuw gereduceerd tot een instrument om bepaalde menselijk bepaalde doelen te realiseren, eerder dan als iets wat een bepaalde voorgegevenheid heeft die we op zich te respecteren hebben: natuurbehoud als technische eerder dan als morele keuze. Het belevingsverhaal sluit daar dan schijnbaar naadloos bij aan. De natuurorganisatie is tegelijk specialist in het bepalen van wat nu de meest waardevolle natuur is en specialist inzake het aangenaam maken van een gebied voor de recreatie. In beide gevallen lijkt de natuur zelf als op zich te respecteren entiteit uit het oog verdwenen. De natuur zelf doet er niet meer toe: het enige wat telt is de aanwezigheid van de soorten die de specialisten interessant vinden en de vraag of wij als consumenten op zoek naar vermaak een rijke ervaring hebben gehad wanneer we in hun speeltuin hebben rondgewandeld.

Het is in deze optiek dat de Canadese milieufilosoof Eric Higgs al gewezen heeft op het gevaar van de “commodificatie van natuurrestauraties” (Higgs, 2000, 2003). Higgs ziet twee mogelijke routes die het restaureren van natuurgebieden in de toekomst zou kunnen volgen. Een eerste weg is die van een steeds verdergaande professionalisering en vertechnisering, wat hij de “technologische restauratie” noemt. De andere weg is die van de “focale restauratie”, waar de nadruk ligt op “het creëren van geëngageerde relaties tussen mensen en ecosystemen”. Hoewel deze twee tendensen elkaar niet wederzijds uitsluiten, wijst Higgs erop dat de technologische restauratie steeds meer de bovenhand lijkt te krijgen. In navolging van techniekfilosoof Albert Borgmann, ziet Higgs dit een negatieve tendens, vooral wanneer de technologische restauratie het resultaat wordt van “gecommodificeerde praktijken” in een “hyperreële omgeving”.

Higgs analyse steunt hierbij op twee belangrijke elementen. Ten eerste zorgt de technologische vooruitgang ervoor dat we de natuur steeds beter onder controle hebben en haar dus kunnen schikken naar onze wensen. Langs de andere kant groeit het besef dat wat we onder “natuur”

⁴ Deze praktijk wordt nog versterkt door de manier waarop natuurbehoud gesubsidieerd wordt. Veel subsidies voor natuurbeheer worden bepaald aan de hand van zogenaamde natuurdoeltypen, waarbij de hoogte van de subsidie afhankelijk is van het type natuur zal worden ‘geproduceerd’ – waarbij dat type bovendien van tevoren aan moet worden gegeven. Deze wijze van subsidiëren, waarbij de subsidie voor heide aanzienlijk hoger ligt dan die voor bos, leidt bij veel tegenstanders van heideaanleg tot het vermoeden dat het werkelijke motief voor heideaanleg financieel van aard is. Overigens zijn ook veel natuurontwikkelaars ongelukkig met het stelsel van natuurdoeltypen, omdat deze wijze van aansturen weinig oog heeft voor procesgedreven vormen van natuurbeheer die nadrukkelijk open staan voor onvoorziene ontwikkelingen binnen een natuurherstelproject. Bovendien dwingen veel subsidiesystemen natuurbeheerders om snel en grootschalig te werken, en vragen subsidieverstrekking om een strikte timing. Dat laat natuurbeheerders weinig manoeuvreerruimte om plannen alsnog bij te sturen naar aanleiding van lokale protesten, wat het ontstaan van protesten verder in de hand lijkt te werken.

verstaan sterk bemiddeld is door bepaalde subjectieve en cultureel bepaalde beelden. Wanneer je deze twee elementen bij elkaar voegt, bestaat het gevaar dat er een vorm van natuurontwikkeling ontstaat die niet meer gegrond is in de weerbarstige realiteit van de natuur, en dus ook niet meer begrensd wordt door die realiteit, maar die de natuur volledig schikt naar de noden, wensen en voorkeuren van mensen. De natuur wordt zo een louter consumptiegoed, een deel van de beleveniseconomie, zo treffend neergezet in Tracy Metz' boek *Pret!* (2002): van reële, weerbarstige materie verandert de natuur in een eindeloos plooibare hyperrealiteit die gevormd en hervormd kan worden al naargelang de voorkeuren van het publiek. Hierdoor verwordt natuurontwikkeling tot een "gecommodificeerde praktijk", waarin het zorgzaam omgaan met de gegeven natuur zelf uit het zicht verdwijnt en plaatsmaakt voor een praktijk die zo efficiënt mogelijk een bepaald beeld en een bepaalde verwachting van de natuur probeert te realiseren. "Natuur zit toch tussen de oren" en "het gaat uiteindelijk om mensenwensen".

Higgs wijst er op dat een dergelijke hyperreële natuur er best in kan slagen een rijkere en toegankelijker ervaring van de natuur te bewerkstelligen. Men kan de natuur immers zo kneden dat ze aan alle verwachting voldoet. Willen we edelherten zien? Dan leggen we toch gewoon een ecologische verbindingzone aan tussen twee natuurgebieden met een gemakkelijk toegankelijke, geriefelijke kijkhut voorzien van een landschappelijk ingepaste parking en picknickplaats? U vraagt, de natuur draait. Met behulp van onze ecotechnologie, welteverstaan. Er is inmiddels al gesuggereerd dat natuurorganisaties voor dergelijk belevenissen een passende prijs moeten vragen.

De morele inzet van natuurrestauraties

Het probleem is dat het belang dat tegenwoordig aan "natuurbeleving" gehecht wordt om de kloof met het eerder technisch verhaal van de natuurbehoudsorganisaties te dichten, averechts werkt. Door de nadruk te leggen op een louter technisch verhaal over biodiversiteit, aangevuld met een verhaal over de rijke natuurbeleving, ontstaat de indruk dat men eerder een bepaald product wil verkopen dan werkelijk begaan is om het lot van de natuur. Dat verhoogt het wantrouwen en leidt tot insinuaties dat het product dat verkocht wordt alleen de producent ten goede komt, en niet de consument, althans, niet de waarden die de consument na aan het hart liggen. Tegen dat alles lijkt de natuurorganisatie machteloos te staan, aangezien ze niet over het discours lijkt te beschikken dat haar in staat stelt zich aan deze verdachtmakingen te onttrekken.⁵

Toch lijkt het duidelijk dat ook de natuurorganisaties een morele inzet hebben. Ook zij vetrekken vanuit een oprechte bezorgdheid voor de natuur zelf. Hoewel de tegenstanders van de boskap hen verwijten dat zij een soort van kunstmatige surrogaatnatuur willen creëren die in de plaats komt van de echte natuur, verstaan de natuurorganisaties hun werkzaamheden anders. Ook zij vertrekken vanuit het idee dat hun werkzaamheden in het bos een bepaalde voorgegevenheid moeten

⁵ Wat dat betreft is ook de reactie veelzeggend van veel natuurbeschermers naar aanleiding van Bas Haring's kritiek op soortbehoud. Ze zeggen zich daar weliswaar door uitgedaagd te voelen, maar ze menen ook dat ze tot nu toe onvoldoende in staat zijn uit te leggen waarom soortbehoud er dan wel toe doet.

respecteren. Sterker: ze menen juist dat hun beheer van de bossen ingegeven wordt en doortrokken is van het respect voor die voorgegevenheid (Drenthen 2009). Het is immers niet zo dat de natuurorganisaties hun beheerplannen *ex nihilo* opstellen, alsof ze los van de concrete situatie in een bepaald gebied bepalen hoe ze zo'n gebied zullen gaan inrichten. Elk natuurherstel, of tenminste elk goed natuurherstel, begint met een nauwgezette lezing van het landschap in zijn huidige conditie: de bodem, de landschapsgeschiedenis, de soortenmix die aanwezig is op het terrein, worden opgevat als een archief dat een verhaal vertelt over hoe het verleden van een bepaald gebied heeft geleid tot haar huidige toestand. De opdracht van de natuurorganisatie is dan om dat verhaal te interpreteren en na te gaan hoe ze het verder kan zetten. Een interpretatie is daarbij iets anders dan er gewoon op los fantaseren: een interpretatie moet op overtuigende wijze rekenschap kunnen geven van hetgeen het interpreteert. Net zoals de concrete woorden van een tekst grenzen stellen aan de betekenis die we aan die tekst kunnen toedichten, zonder dat ze die betekenis noodzakelijk eenduidig vastleggen en dus ruimte laten voor interpretatie, kan het "archief" van een bepaalde plek genomen worden als een gegeven uitgangspunt dat een welbepaalde richting geeft aan de natuurrestauratie, zonder die richting eenduidig vast te pinnen.

Vanuit deze optiek bezien zijn de natuurbeheerders niet bezig met hun eigen interesses, maar leggen ze zich toe op projecten die recht proberen te doen aan de plek zelf, op basis van een behoedzame lezing van die plek. Hier verschuift het verhaal van natuurbeheerorganisatie van een technisch discours over soorten en beheersmaatregelen naar een moreel verhaal over het bewaren van de betekenis van een bepaalde plaats. Dat opent deuren om een veel rijkere betekenis te geven aan het waarom van bepaalde, soms drastisch ogende, ingrepen in het landschap (Deliège 2007). Het gaat niet alleen over bepaalde soorten wiens aanwezigheid door "kunstgrepen" veiliggesteld moeten worden omdat wij die soorten nu eenmaal leuk of waardevol vinden, maar om het behoud van soorten die een onderdeel vormen van het verhaal van een plek, en die dus ook "hun plek hebben" in dat verhaal. En wie zijn wij om hen die plek te ontzeggen?⁶

Tegenstanders van de boskap stellen wel eens dat voor het behoud van de soorten die men met het herstel van de heide beoogt, het niet veel uitmaakt of er nu op precies *deze* plek heide terugkomt, in plaats van ergens anders. Neem nu de gladde slang: die heeft als koudbloedig dier open, zonnige en zandige plekje nodig om op te warmen, zeker de zwangere vrouwtjes: die zijn immers eierlevendbarend en moeten daarom voldoende kunnen zonnen tijdens de dracht. Heide- of veengebieden en voldoende grote open plekken in het bos vormen een ideaal habitat. De gladde slang heeft een groot verspreidingsgebied over zo goed als heel Europa en een deel van Azië, en is in dat verspreidingsgebied als geheel genomen niet bedreigd. Wat maakt het dan uit dat ze lokaal zou uitsterven rond Nijmegen, of zelfs in geheel Nederland? Elders is er nog plek genoeg voor.

Als natuurorganisaties hun heideherstel legitimeren vanuit het belang van die soort op zich genomen, dan hebben ze weinig tegen dat argument in te brengen: het is voor het voortbestaan van de gladde slang *als soort* gewoonweg niet cruciaal om rond Nijmegen behouden te worden. Maar als je de gladde slang betreft in het brede verhaal van de bossen onder Nijmegen, en erop wijst dat dit verhaal vervlochten is met dat van de Mookerheide, dan verschijnt haar mogelijk verdwijnen in een

⁶ Zie Light et.al. (2008) voor een gelijkaardige nadruk op het belang van het narratieve in het natuurbehoud.

heel ander licht. Het verdwijnen van de gladde slang kan dan geduid worden als een verlies aan betekenis van een bepaalde plek. Zonder de gladde slang is het verhaal van die plek gewoon verminkt, net zoals wanneer je een paar woorden uit een gedicht zou weglaten: plots is er een verlies aan betekenis, een lacune in het archief (Drenthen 2009). Wat verloren gaat is de betekenisrijkheid van het gebied, een geheel aan inspirerende verhalen dat je over het gebied kan vertellen. Het gaat hierbij niet over onze voorkeur voor dit of dat verhaal, maar over het al dan niet amputeren van een deel van de fascinatiekraft die van het gebied zelf kan uitgaan, over het mis- of ontkennen van een deel van wat dat gebied gemaakt heeft tot wat het is (Drenthen, te verschijnen).

Door de focus te verleggen van een technisch discours over soortenbehoud naar de nadruk op de betekenisraft van een bepaalde plaats, kan men ook de enigszins stervle discussie over de natuurlijkheid van of de heide of het bos overstijgen. Voor de bosvrienden is het bos de 'echte' natuur: dat is nu eenmaal wat er nu staat en zich verder aan het ontwikkelen is, en het is hoogstwaarschijnlijk ook wat er stond voordat de heide ontstond. Bovendien heeft bos geen menselijk ingrijpen nodig om zich te handhaven, in tegenstelling tot heide. Maar zij verliezen uit het zicht dat het huidige bos, omdat het een aangeplant bos is, zich 'anders gedraagt' dan een 'echt' natuurlijk bos. Als je wil dat het met dat bos op termijn nog wat wordt, zal je er dus eveneens moeten in ingrijpen, bijvoorbeeld in de keuze van de bomensamenstelling om ervoor te zorgen dat de bodem niet onherroepelijk degradeert en verzuurt. Het huidige bos heeft in wezen helemaal niets te maken met het oorspronkelijke bos dat er ooit gestaan moet hebben: dat is werkelijk onherroepelijk verloren.

In het licht van de nadruk op de betekenisrijkheid van een bepaalde plek, kan het argument om terug te keren naar het 'oorspronkelijke landschap' juist wijzen op een gebrek aan respect voor de gegevenheid van die plaats zelf. Elk verhaal over de bossen onder Nijmegen dat eraan voorbij gaat dat ze eeuwenlang hebben plaatsgemaakt voor heide is een inauthentiek verhaal, dat de eigenheid, de voorgegevenheid, van het particuliere gebied in kwestie miskent. Een verhaal dat het bos negeert en enkel over de heide gaat, zou evenzeer een inauthentiek verhaal zijn. Maar (gelukkig) is dat niet wat de natuurbeheerorganisaties in Wingene, Averbode of Nijmegen voorstellen. In tegendeel: ze benadrukken juist dat het grootse gedeelte van het bos gewoon blijft staan.

Het gaat hier met andere woorden niet over de vraag of een bepaald type landschap nu authentieke natuur is of niet. Zowel de heide als het bos dat we er nu vinden zijn uiteindelijk even 'natuurlijk' of 'artificieel,' als 'natuurlijk' staat voor 'relatief vrij van menselijke ingrepen'. Op dat vlak hoeven we dus ook geen uitkomst te verwachten van het debat tussen voorstanders en tegenstanders van de heide.

Met de vraag naar de natuurlijkheid van een bepaald gebied is de vraag naar de authenticiteit ervan echter nog niet uitgeput. Dat bos en heide 'menselijk bemiddeld' zijn, maakt ze nog niet tot inauthentieke landschappen. De vraag naar de authenticiteit, de echtheid, van een bepaald gebied gaat over hoe men recht kan doen aan de particuliere manier waarop een bepaald gebied zich aan ons manifesteert als drager van betekenis (Deliège 2007, 2011). Natuurbehoud gaat dan over de manier waarop men die betekenis kan laten weerklinken: door het gebied *zelf* in staat te stellen haar

verhaal te laten vertellen.⁷ Het kan daarbij nodig blijken om sturend in te grijpen, maar dat betekent nog niet dat de mens zomaar kan beschikken: elke goed begrepen natuurrestauratie, net als elke goed begrepen vorm van natuurbehoud, begint met de erkenning dat er een bepaalde voorgegevenheid is die te respecteren valt, en die duidelijk de grenzen van het mogelijke en het wenselijke vastlegt.

Focale Restauraties

Door de nadruk te verleggen op wat een bepaald gebied te betekenen heeft, vermijden we tegelijk een te grote subjectivering en een te grote objectivering van het natuurbehoud. Morele betekenissen bestaan niet in de 'objectieve' natuur, en niet in de subjectieve ervaring, maar getuigen van de relatie waarmee wij op de wereld betrokken zijn. En dat is waar het volgens Eric Higgs allemaal om draait in focale restauraties: het creëren van geëngageerde relaties tussen mensen en ecosystemen die de gebiedende aanwezigheid van de natuur zelf present stellen. Dat vraagt niet enkel om ecologische maatregelen, maar ook om cultuurwerk: rituelen, gemeenschapsvorming, natuureducatie enzovoort. En dat vooronderstelt natuurlijk ook dat we de relatie die de lokale buurtbewoners hebben met 'hun bossen' zien als meer dan louter consumptief: de betrokkenheid die ze voelen bij een bepaald gebied, en het engagement dat ze vanuit die betrokkenheid willen opnemen, gaat niet alleen over hun interesse in het hebben van aangename ervaringen, maar om het behouden van een natuur die zich aan hen opdringt als een in zijn gegevenheid te beschermen entiteit.

Overigens leek tot voor kort juist de Vlaamse natuurbehoudspraktijk (noodgedwongen) uit te blinken in het tot stand brengen van focale restauraties. Waar in Nederland de laatste decennia een heel leger professionele planologen, ecologen en natuurbouwers aan de slag is gegaan voor de herinrichting van de Nederlandse natuur, bleef het natuurbehoud in Vlaanderen beperkt tot het meer traditionele, kleinschalige natuurbeheer, en daardoor in de eerste plaats een regionaal, lokaal en vrijwillig gebeuren. De Vlaamse natuurorganisatie Natuurpunt is een dwerg in vergelijking met haar Nederlandse zusterorganisatie Natuurmonumenten als het gaat op ledenaantallen. Maar Natuurpunt lijkt er wel in te slagen om haar beperkte aantal leden vrijwillig aan de slag te laten gaan in de vele kleine natuurgebiedjes die het beheert. Over heel Vlaanderen stropen duizenden vrijwilligers wekelijks of maandelijks hun mouwen op om in hun lokaal natuurreservaat te gaan maaien, kappen of opruimen: met de voeten diep in de modder en de zeis in de hand dompelen ze zich lichamelijk en geestelijk onder in de lokale natuur. Er wordt wel eens smalend gedaan over het Vlaamse natuurbehoud, en dat niet in de laatste plaats door de Vlaamse natuurliefhebber zelf. De natuur in Vlaanderen is hopeloos versnipperd in kleine reservaatjes, goed verstopt achter de lintbebouwing van een louter op papier bestaande visie op ruimtelijke ordening. Vanuit Nederland bekeken lijkt heel

⁷ Een uitspraak van Eckhart Kuijken, voormalig administrateur-generaal van het gerenommeerde Vlaamse Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO), is hier illustratief: '[Natuurbeheer] wil een continuïteit verzekeren tussen het verleden en de toekomst van onze leefwereld: het speelt dus een historische rol.' Kuijken (2004).

Vlaanderen wel een rafellandschap, en de Vlaamse natuurliefhebber werpt daarom wel eens een jaloerse blik naar het noorden, waar een leger professionelen zich kan wijden aan natuur en landschap, geruggensteund door een duidelijke visie op planologie en natuur. Maar ook voor de Vlaamse natuurliefhebber blijft het rafellandschap steeds wel zijn eigen rafellandschap. Hoe zeer hij het ook moge verfoeien, hij blijft eraan verknocht. Misschien zit in die verknochtheid ook iets waardevols voor het natuurbehoud. Door lokale vrijwilligers zelf de eindverantwoordelijkheid te geven over de inrichting en het verdere beheer van het gebied, zorg je ervoor dat er een duurzaam engagement ontstaat van de lokale bevolking met zijn lokale natuurgebied, en dat is uiteindelijk het doel van een "focale restauratie": het creëren van geëngageerde relaties tussen mensen en ecosystemen. Het maaien van een schraal hooilandje achter de wijk kan bijvoorbeeld uitgroeien tot een jaarlijks evenement waarbij de lokale gemeenschap zich nauw betrokken voelt. Het hooilandje kan zo uitgroeien tot een lokaal brandpunt voor de gemeenschap: het wordt een soort van verzamelpunt, een archief, van verhalen. Niet alleen verhalen over de mensen die het beheer voeren, maar ook het verhaal van het hooilandje dat zichzelf kan laten blijven gelden (Deliège 2009).

Conflicterende verhalen, morele keuzes

Ons vermoeden is dat de idee dat wij de natuur kunnen maken of namaken uiteindelijk als boemerang terugkeert, en het uiteindelijk lastig maakt om diepere morele betekenissen mee te laten wegen.

Uiteindelijk is de keuze om natuur te beschermen geen technische maar een ten diepste morele keuze. Morele betekenissen bestaan bij gratie van de betekenisvolle verhalen die wij over de wereld vertellen. Een van de krachtigste en diep in onze cultuur verankerde morele betekenissen van natuur is dat de natuur ons beperkte mensenperspectief overstijgt en juist daarom een diepere betekenis in zich draagt. De dichteres Esther Jansma heeft het over "het vanzelf dat natuur heet". Een rechtvaardiging van het waarom van natuurbehoud vraagt daarom om verhalen die aangeven hoe we ons eigen belang kunnen leren relativiseren, onze al-te-menselijke wensen overstijgen, en hoe we een betekenisvolle verbinding kunnen vinden tussen onze mensenmaatschappij en de grotere natuurlijke wereld waarop ze berust.

Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat er geen conflictstof meer zou bestaan. Zoals dat gaat bij interpretaties van verhalen en symbolische duidingen van kunstwerken, kunnen er grote, misschien zelfs onoverbrugbare, interpretatieverschillen blijven bestaan. Voor zowel bos als hei geldt dat ze veel van de betekenis en zeggingskracht ontleenen aan het feit dat ze een zeker 'toevalsverschijnsel' zijn. Maar het zou kunnen blijken dat de symbolische verbondenheid met de heide die hier ooit lag en die natuurbeheerders een duidelijk oriëntatiepunt biedt (Deliège 2010), door de tegenstanders van boskap helemaal niet als zodanig herkend en erkend wordt. Veel voorstanders van heideherstel grijpen impliciet dan wel expliciet terug op de gedachte dat hier duizenden jaren lang een landschap heeft bestaan waarin behalve de mens ook vele andere soorten een thuis hadden. Veel gebruikers van de huidige bossen, daarentegen, hebbend die associatie niet. Zij beschouwen de bossen bij Nijmegen niet als deel van de historische Mookerheide - de hei is immers als jarenlang verdwenen, en begint nu een aantal kilometer verderop, aan de overzijde van het bos.

Bovendien hangen de bestaande conflicten ook samen met verschillende lezingen van het landschap, die ons landschap interpreteren in termen van verweving, samenwerking en co-creatie tussen mens en landschap, of juist vanuit de scheiding tussen mens en natuur. Is heide het gevolg van overexploitatie, of juist het resultaat van een traditionele vorm van landgebruik die ruimte laat voor andere organismen? Is het recente bos een verwaarloosde plantage, of het gevolg van een beleid dat een bos toestaat zich spontaan te ontwikkelen? Het zal daarom nog best lastig zijn om vormen van beheer te vinden die een juiste combinatie zijn van ingrepen gericht op herstel van de heide, en respectvolle omgang met het gegeven bos. Wanneer het in natuurherstel niet alleen gaat om herstel van de heidesoorten, maar ook om herstel van de verstoorde relatie tussen mens en natuur, dan doet het er immers toe of het bos door een storm omver wordt getrokken of door een bulldozer⁸. Technisch is er misschien weinig verschil, maar het morele verhaal verschilt wel degelijk: in het ene geval schikt de mens zich, in het andere geval beschikt hij. Het kan zijn dat niets doen en afwachten geen goede optie is, maar in dat geval zouden natuurbeheerders er in ieder geval mee kunnen beginnen de spanning tussen technisch middel en moreel einddoel eerlijk te erkennen.

Conclusie

Het zou goed zijn wanneer natuurbeheerders niet alleen aandacht hebben voor de 'natuur zelf', maar ook voor de mensen die zich om haar bekommeren. Dat hoeft nog niet te betekenen dat de mensenwensen daarin centraal moeten staan. Uit onderzoek blijkt steevast dat een grote meerderheid van de Nederlanders de waarde inziet van het voortbestaan van andere soorten, ook wanneer die niet van nut zijn voor de mens, ja zelfs wanneer we daar niet rechtstreeks van kunnen genieten (De Groot et al 2011). Zelfs de keuze om de natuur omwille van zichzelf te beschermen is uiteindelijk een afspiegeling van ethische waarden die door mensen worden erkend en gedeeld. Je zou dat een mensenwens kunnen noemen, maar dan maak je er eigenlijk iets anders van: deze mensen willen immer niet zozeer dat hun eigen voorkeuren worden bevredigd, maar dat het beter gaat met de natuur zelf. Maar in die wens zijn mensen wel in heel hun mens-zijn betrokken: voor deze mensen bestaat er geen tegenstelling tussen mensenwens en natuurbelang, maar slechts tussen korte termijn en bekrompen eigenbelang en een bredere, rijkere visie die stelt dat een mensenleven juist dan waarde heeft wanneer het is verbonden met de natuur. Wanneer mensen zich om het voortbestaan van soorten bekommeren, dan doen ze dat niet alleen omdat natuur nuttig is en een bron kan zijn van mooie belevenissen, maar omdat ze zich verbonden voelen met iets wat hun eigenbelang overstijgt: natuur als kracht die ons draagt, en als de plaats waar naast ons ook andere levende wezens thuis zijn, wezens die soms moeten worden beschermd tegen onze kortetermijnwensen en -belangen.

⁸ Onlangs baarde een natuurmaatregel in Oss veel opzien, toen natuurbeheerders in een poging het bos te verjongen met bulldozers een zware storm probeerden na te bootsen. Vgl. Hans Marijnissen: 'Waarom is mijn bos totaal vernietigd?' *Trouw*, 31 januari 2012, zie ook Mirjam de Groot: 'Ecologische technocraten vergeten natuurliefhebbers', *Trouw* 3 februari 2012.

Wanneer mensen besluiten zich samen in te zetten voor de natuur dan doen ze dat vanuit een sociale en ethische context waarin verhalen een sleutelrol spelen: daarmee vertellen we elkaar waarom de zorg voor natuur ertoe doet. De ironie is dat bijna elke natuurbeschermer, wanneer je hem of haar ernaar vraagt, zo'n verhaal blijkt te hebben: het is een verhaal over liefde, verwondering en verbondenheid, en het gevoel zich in te willen zetten voor een wereld waarin mensen en natuur samengaan.

Referenties

- Anon. (2011). 'Red ons Bos' perplex over rapport Heiderijk'. *De Gelderlander*, 25 januari 2011.
- Burms, Arnold (2011). *Waarheid, evocatie, symbool*. Leuven: Peeters
- De Groot, Mirjam (2012) 'Ecologische technocraten vergeten natuurliefhebbers', *Trouw* 3 februari 2012
- De Groot, Mirjam, Martin Drenthen & Wouter de Groot (2011). Public visions of the human/nature relationship and their implications for environmental ethics. *Environmental Ethics* **33**(1): 25-44.
- Deliège, Glenn (2007). Toward a richer account of restorative practices. *Environmental Philosophy* **4**(1/2): 135-147.
- Deliège, Glenn (2009). Restoring or restorying nature?. In: S. Bergmann, P.Scott, M. Jansdotter Samuelsson & H. Bedford-Strohm (Eds.), *Nature, space and the sacred* (pp. 189-199). Farnham: Ashgate.
- Deliège, Glenn (2010). The Cinquefoil Controversy. Restoring Relics between Managers and Purists. *Environmental Ethics* **32**(1), 17-32
- Deliège, Glenn (2011). Over natuurvervalsing in de Doelse polders. Robert Elliots antirestauratiethesis. *Tijdschrift voor Filosofie* **73**(3), 421-444.
- Drenthen, Martin (2005). Wildness as a critical border concept; Nietzsche and the debate on wilderness restoration. *Environmental Values* **14**(3): 317-337.
- Drenthen, Martin (2009). Ecological restoration and place attachment; emplacing non-places?. *Environmental Values* **18**(3): 285-312.
- Drenthen, Martin (2011). Reading ourselves through the land. In: F. Clingerman & M. Dixon (Eds.), *Placing nature on the borders of religion, philosophy, and ethics* (pp.123-138). Farnham: Ashgate.
- Drenthen, Martin (te verschijnen). New nature narratives. Landscape hermeneutics and environmental ethics. In: F. Clingerman, M. Drenthen, B. Treanor & D. Utsler (Eds.), *Interpreting nature. The emerging field of environmental hermeneutics*. New York: Fordham University Press (forthcoming).
- Haring, Bas (2010) *Plastic Panda's. Over het opheffen van natuur*. Nijgh & Van Ditmar 2011
- Higgs, Eric et al. (Eds. 2000), *Technology and the Good Life* University of Chicago Press, 2000
- Higgs, Eric (2003). *Nature By Design: People, Natural Process, and Ecological Restoration*. MIT Press.

Kuijken, Eckhart (2004). 'Natuurbehoud: van emotioneel verleden naar duurzame toekomst?', In: Hermy, M., de Blust, g., Slootemaekers, M., (eds.), *Natuurbeheer*, Leuven: Davidsfonds i.s.m. Argus vzw & Natuurpunt vzw & INBO

Light, Andrew, Alan Holland, & John O'Neill (2008). *Environmental Values*, London: Routledge

Marijnissen, Hans (2012) 'Waarom is mijn bos totaal vernietigd?' *Trouw*, 31 januari 2012

Metz, Tracy (2002). *Pret! Leisure en landschap*. Nai Uitgevers, 2002

Slobbe, Thomas van (2009). 'Het groene hart op internet'. *Milieudefensie Magazine*, september 2009, p. 28-29.

Jansma, Esther (2004): 'Over het vanzelf dat natuur heet', *Awater*, jaargang 3, nr. 3 (najaar 2004), p. 28.

Wagendorp, Bert (2001). 'Nemen we een slakje, is het weer niet goed', *Volkskrant*, 28 februari 2001.

Websites:

<http://redonsbos.nl>

<http://www.heiderijk.nl>

<http://www.averbodebosenheide.be>

<http://groenebomen.wordpress.com>

Burden of Dreams (VS, 1982) werd geregisseerd door Les Blank.